

ІДЕЯ ПРОЩЕННЯ ГРІХІВ У ЛІТУРГІЙНИХ МОЛИТВАХ ЦЕРКОВ ВІЗАНТІЙСЬКОГО ОБРЯДУ ТА ЇЇ ОЦІНКА У СХІДНІЙ ПАТРИСТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

THE IDEA OF THE REMISSION OF SINS IN LITURGICAL PRAYERS OF THE CHURCHES OF THE BYZANTINE RITE AND ITS APPRECIATION IN THE EASTERN PATRISTIC TRADITION

Карантин навесні 2020 року з причини небезпеки COVID-19 став викликом для Православних Церков та зокрема для Православної Церкви України, на який Церква мала відреагувати. Це стало поштовхом не тільки до осмислення літургійної традиції, а й до певних змін у практиці, що відбувається на наших очах. Деякі з цих змін, продиктовані потребою часу, можуть бути переосмислені в більш широкому контексті і стати початком літургійної реформи. Однією з таких змін, яка була запроваджена від початку карантину, стала відмова від обов'язкової індивідуальної сповіді перед Причастям. Власне, такий підхід є практикою Церков грецької традиції, а в наших умовах це є наближенням до практики давньої

Серед православних християн в Україні поширена думка, що прощення гріхів, здійснених після таїнства Хрещення, відбувається виключно як результат сповіді – індивідуальної або принаймні загальної, в кінці якої священник читає розрешальну молитву. У статті досліджуються свідчення літургійного передання Церкви на підтримку тези, що для прощення повсякденних, не смертних гріхів сповідь не є обов'язковою. Заради прощення таких гріхів Церквою встановлено дворазовий щотижневий піст, а також включено покаяння прохання до чину Божественної Літургії та добового кола богослужінь.

* Магістр богослів'я, аспірант Національного педагогічного університету м. М. П. Драгоманова, викладач кафедри церковно- історичних і практичних дисциплін Київської православної богословської академії.

** Master of Theology, Post-graduate Student of the National Pedagogical Dragomanov University, Lecturer of the Department of Church-historical and Practical Disciplines of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

Церкви, де сповідь завжди була подією екстраординарною, розумілася як возз'єднання з Церквою тих, хто скоїв тяжкий гріх, який унеможлиблює членство в Церкві. Поточні ж, або так звані «повсякденні», гріхи традиційно не вважалися за такі, що потребують sacramentalного сповідання перед кожним причащенням Святих Таїн.

Відповідно до «Практичних настанов у зв'язку з пандемією коронавірусної хвороби COVID-19», опублікованих на офіційному сайті ПЦУ 17 березня і доповнених відповідно до рішень Священного Синоду від 24 березня та 9 квітня 2020 року, у практику Православної Церкви України офіційно увійшла загальна сповідь. У ставропігійному Спасо-Преображенському соборі в Києві, настоятелем якого є митрополит Переяславський і Вишневський Олександр (Драбинко), 12 березня було поширене звернення до парафіян, у якому, зокрема, було сказано: «Закликаємо парафіян утриматися від частого відвідування сповіді. До індивідуальної сповіді закликаємо підходити тільки тих, хто не сповідався впродовж тривалого часу або скоїв тяжкий гріх. Повсякденні гріхи не є перешкодою для прийняття Святих Таїн. Безпосередньо перед Причастям священник читатиме вголос загальну розрیشальну молитву для всієї громади». Таким чином, спостерігаємо певне розмаїття практик. На деяких парафіях ПЦУ стали проводити чин загальної сповіді перед Причастям, який займає певний час, хоч і не

Ключові слова: *покаяння, сповідь, прощення гріхів, ніст, літургійне богослів'я.*

Many Orthodox Christians consider that the remission of sins committed after the Baptism can be granted exclusively as a result of confession, either individual or general, with the recitation of the absolution prayer by a priest at its end. Many Orthodox believers in Ukraine go to confession every time before receiving Holy Communion. This practice completely differs from the Greek or Ancient Church. The penitential practice of the Ancient Church knew different rules of the epithemioi but only after committing a serious sin, excommunicating the sinner from the Eucharistic community. The period of the penance lasted for years with different grades while obtaining it, but we have no witness of any special absolution prayers from that time. The article examines the witnesses of the liturgical tradition, including the rite of fasting, the prayers of the Divine Liturgy as well as of the Divine Office for the ideas of the remission of daily sins. The custom of fasting twice weekly known from the Apostolic times comes from old Jewish tradition where it was considered as a means for the remission of sins. St John Chrysostom referred to the core psalm of the vespers service, Ps. 140 (141) as to the means of the true healing, and to the morning Psalm 62 (63) as to the prayer that lights the love to God and leads the one reciting it away from sins. The

тривалий, та подекуди може призводити до скупчення людей поблизу місця проведення загальної сповіді, що є небажаним під час загострення епідемічної обстановки. На деяких інших парафіях замість проведення чину загальної сповіді священнослужителі стали просто закликати вірян каятися у своєму серці й читати для всіх розрешальну молитву з чину таїнства Сповіді. Це спричиняє дискусії про те, наскільки той чи інший підхід є виправданим з богословського погляду і чи можна допускати вірян до Причасття, не вимагаючи від них кожного разу перед тим бути на сповіді.

Осмисленню взаємозв'язку між сповіддю та Причасттям присвячена значна частина доповіді прот. Олександра Шмемана Священному Синоду Православної Церкви в Америці (1971), що увійшла до збірки «Святее – святим!». Це питання також є одним із головних у роздумах прот. Володимира Воробйова та ігум. Петра (Мещерінова) і Олександра Боженова. До можливості причащатися без того, щоб кожен раз перед тим сповідатися, мотивують і пастирські рекомендації прот. А. Дудченка. Про прощення гріхів поза контекстом сповіді священникові стислу статтю написав свящ. Вадим Коржевський. Проте всім цим працям бракує історико-літургійного контексту для пояснення того, яким чином віряни можуть сподіватися на те, щоб підійти до Святого Причасття з чистим сумлінням, щоб причаститися не на суд і не в осуд, тобто які є підстави у християнина сподіватися на прощення гріхів, якщо він щойно не був на сповіді.

Метою даної статті є з'ясувати історико-літургійні та літургійно-богословські підстави для прояснення питання про те, наскільки обґрунтованим у православної традиції є проведення сповіді у будь-якому форматі перед кожним причащенням вірян за Божественною Літургією. Заради досягнення мети виокремлюємо такі **завдання**: проаналізувати, де в православному богослужінні містяться прохання про прощення гріхів та як ці молитви пояснюються у святоотцівській та богословській спадщині.

Ми постулюємо, що проведення сповіді або тільки читання розрешительної молитви не є необхідною умовою для При-

great penitential psalm of King David, Ps. 50 (51) is the core psalm for the Orthros, with the penitential prayer following it in the rite of Constantinople. And the end of the Orthros there is an inclination prayer with the main theme of the forgiveness of sins committed voluntary or involuntary. The Lord's Prayer was introduced into the rite of the Divine Liturgy since mid-IV c. with the main purpose of the forgiveness of sins and mutual forgiveness of Christians.

Key words: penance, confession, remission of sins, fast, liturgical theology.

частя, а радше певною поступкою з пастирських міркувань для «німечних у вірі», адже практика давньої Церкви, як і сучасна практика Церков грецької традиції, не знає проведення сповіді або читання розрішальної молитви як обов'язкової умови для причащення.

Ігум. Петро (Мещерінов) та О. Боженов наводять свідчення про те, що на Русі в перші століття після прийняття християнства побутував звичай щонедільного причащення без попередньої сповіді. Утім, до XIII ст. вже з'явилася практика нечастого причащення та обов'язкової сповіді кожного разу перед прийняттям Причастя. Після XII ст. віряни на Русі причащалися зазвичай упродовж кожного багатоденного посту: спочатку тричі на рік (у Великий піст, Петрівку та Пилипівку), а від XIV ст., після поширення практики Успенського посту, – чотири рази на рік [Петро (Мещерінов), ігум., Боженов, 2019, с. 56].

Після 1686 р., коли Київська Митрополія була фактично анексована Московською Церквою, та пізніше, у так званий Синодальний період історії Російської Церкви, віряни стали причащатися ще рідше, переважно лише раз на рік, після обов'язкової сповіді. З кінця XVII ст. в Росії виникли та набули поширення так звані «сповідні розписи». Особливого значення державний контроль над щорічним проходженням вірянами таїнства Сповіді набув в умовах церковного розколу. На території Московської держави сповідний облік був введений указами 1716 та 1718 років і тривав аж до 1917 р. На території Київської Митрополії відповідний указ датований 1737 р. [Романова, 2008, с. 124]. Віряни цього часу сповідалися переважно під час Великого посту, хоча були й виключення. Так, за свідченням сповідних розписів 1737 р., деякі київські віряни сповідалися й причащалися у Спасів (Успенський) піст [Романова, 2008, с. 130]. Поступово під впливом таких проповідників як Феофан Затворник, Тихон Задонський, Інокентій (Веніамінов) та Іоан Кронштадтський, окремі християни стали причащатися частіше, а відповідно, й сповідатися перед кожним причащенням. При цьому священник Іоан Сергієв (Кронштадтський), який практикував щоденне служіння Божественної Літургії, був змушений запровадити практику «загальної» сповіді.

За радянських часів, коли церков було мало і для багатьох вірян участь у богослужінні щонеділі була неможливою, дотримувалися практики обов'язкової сповіді перед кожним причащенням. Після 1988 р., коли Церква в Радянському союзі отримала більше свободи, та особливо після розпаду СРСР і

отримання Україною незалежності поступово під впливом ідей літургійного відродження православні віряни на пострадянському просторі стали причащатися частіше, але кожного разу перед тим мали бути на сповіді. Наприкінці ХХ ст. прот. В. Воробйов констатував, що часта сповідь у практиці Російської Церкви (яка не відрізнялася від практики українських Церков) є абсолютно новим явищем, яке фактично призводить до профанації таїнства: «Людина не може часто сповідатися, бо якщо вона живе нормальним церковним життям, часта сповідь не може бути тією сповіддю, яка має назву другого хрещення. Не може бути воз'єднання з Церквою, якщо людина не віддалялася». Тоді ж він пропонував таке рішення: «Треба знайти вихід. І ми бачимо тільки один вихід. Не маючи можливості скасувати сповідь перед причащенням, потрібно зберегти розривальну молитву. Просити людей каятися у заподіяних гріхах, але не зміщувати це з докладною сповіддю» [Воробьев В., прот., 1997]. Таким чином, пропонувалося зберегти sacramentalну формулу заради очищення сумління причасників.

Сьогодні православні християни часто сприймають розривальну молитву після сповіді як єдину можливість отримати прощення гріхів та провин. Але чи є у нас достатньо підстав так вважати? Чи не є Бог вільним простити людські провини поза контекстом таїнства Сповіді? Літургійне та молитовне передання Православної Церкви зберігають свідчення, що дійсно християни на таке сподівалися. Адже і у приватних молитвах, і у літургійному чині містяться покайні прохання, і у християн не було підстав вважати їх такими, що не мають дії. Адже навіть тоді їх було промовляти кожного разу впродовж століть?

На підставі слів із Першого Соборного послання ап. Іоана розрізняють два ступені гріхів: «Коли хто бачить свого брата, який грішить гріхом не на смерть, то нехай молиться [за нього], і Бог дасть йому життя, тобто тому, хто грішить гріхом не на смерть. Є гріх на смерть: не про цей кажу, щоб він молився» (1 Ін 5: 16). Із часів давньої Церкви християни розрізняли: 1) тяжкі, або «смертні», гріхи, під якими розумілися такі, які унеможливають членство в Церкві, тобто приналежність до громади вірних християн (передусім – убивство, перелюб і різні блудні гріхи, ідолослужіння та відступництво від християнства, крадіжки й розбій); та 2) гріхи «не на смерть», або повсякденні провини, від яких ніхто з охрещених та відроджених Святим Духом християн не є позбавлений. У ранній період церковної історії після тривалих дискусій щодо можливості цієї практи-

ки дозволялося одне покаяння після Хрещення – саме в разі здійснення тяжкого гріха. «Після цього великого й святого покликання [через хрещення], якщо хтось, будучи спокушений дияволом, згрішив, – має одне покаяння. Якщо ж він часто грішитиме й творитиме покаяння, не принесе йому покаяння користі», – написано в Пастирі Єрми (II ст.) [II, 4, 3]. У ті часи покаяння було тривалим процесом примирення та возз'єднання з Церквою відпалих. При цьому, зауважує прот. О. Шмеман, «влада відпущення гріхів розумілася не як влада сама собою, що зовсім не залежить від покаяння, але як дійсно таїнственный знак прийняття розкаяння, що вже принесло плоди» [Шмеман А., прот., 2019, с. 47]. Тоді як не смертні гріхи не вважалися за такі, які відлучають людину від Церкви. Таке розуміння тривало багато століть. У XIV ст. св. Микола Кавасила писав: «...є гріх і не на смерть, за словами блаженного [апостола] Іоана. Тому посвяченим у таїнства, якщо вони не чинили таких гріхів, які відгороджують від Христа і спричинюють смерть, ніщо не заважає причаститися таїнств, бути учасниками освячення і на ділі, і за ім'ям, тому що вони ще живі члени і пов'язані із Головою» [Микола Кавасила, св., 2013. XXXVI, 4].

Єром. Михаїл Арранц на підставі невеликої кількості покайних молитов (їх тільки дві) у Константинопольському Евхології припускає, що покайна практика кафедральних і парафіяльних церков у Візантії XIII ст. була майже такою самою, як і у IV ст. [Арранц, 2006, с. 174]. Покайна практика давньої Церкви добре відома завдяки трьом канонічним листам свт. Василія Великого: на грішника накладалася певна епітимія. Того, хто скоїв тяжкий гріх, на кілька років відлучали від повноцінного церковного життя. Він не міг брати участь у Літургії вірних та причащатися. Поступово він проходив чотири ступені покаяння: спочатку був «плачучим» на церковній паперті, потім молився тільки під час синаксиста й Літургії Слова (разом із катехуменами), потім міг слухати молитви разом із вірними, але стоячи на колінах і не причащаючись, потім міг молитися стоячи. На нього також накладали додатковий піст на кілька років. Із плином століть ця епітимійна дисципліна поступово пом'якшувалася. Після проходження епітимії колишній грішник вважався відновленим у церковному спілкуванні. Арранц припускає, що в цьому випадку не йдеться про відпущення гріхів під час здійснення таїнства Покаяння [Арранц, 2006, с. 176]. Тобто sacramентальна сповідь після проходження епітимії не проводилася, над грішниками, що каються, розрішальна мо-

литва не читалася. Вважали, що після проходження епітимії, чим людина твердо та послідовно засвідчувала не тільки свій намір виправити, а й самий факт виправлення життя відповідно до християнських заповідей, її гріхи були прощеними. У той самий час з розвитком чернецтва у Візантії виникла й поступово набула поширення практика несакраментальної сповіді – сповіді наставникові, який частіше за все не був висвячений на пресвітера. Оскільки той, хто приймав таку сповідь, не мав священного сану, він не відпускав гріхи, а надавав духовні поради та міг скоротити термін епітимії, передбачений канонами [Арранц, 2006, с. 172]. Також потрібно звернути увагу на те, що ані святі отці, які писали про покаєння, зокрема Василій Великий, Григорій Нісський, Іоан Златоуст та Мефодій Олімпійський, ані давні збірки молитов, як «Апостольське передання», «Апостольські постанови» тощо, не містять жодного покаєнного чину та розрешальної молитви [Арранц, 2006, с. 180]. У давній Церкві ще не існувало ідеї відпущення гріхів через читання сакраментальної формули. Така ідея виникла та набула поширення пізніше, коли стали скорочувати терміни епітимій, передбачені давніми канонами, а потім фактично зовсім відмовилися від епітимій у такому вигляді, як вони були на початку.

Свій вступ до дослідження історії таїнства Покаєння о. М. Арранц підсумовує спостереженням архієп. Георгія Вагнера, яке варто процитувати: «Покаєння патристичної доби було передбачено для великих грішників, а не для звичайних християн, звісно, недосконалих і таких, що согрішають багато разів на день; воно було надзвичайним, а не повсякденним явищем. Дуже імовірно, що такі знамениті проповідники Покаєння, як Василій Великий, Іоан Золотоустий, блаженний Августин і навіть патріарх Іоан Посник, самі ніколи не були на Сповіді» [Арранц, 2006, с. 181].

Але ж у який спосіб тоді, відповідно до віри Церкви, прощалися гріхи звичайних християн, а не великих грішників? Для того, щоб знайти відповідь на це питання, потрібно дослідити літургійне передання, яке є важливим джерелом для богослов'я Церкви. Консенсус літургійної практики давньої Церкви, яка запровадила покаєнні молитви до щоденного кола богослужінь, є достатнім свідченням для того, щоб обґрунтовано стверджувати: християни упродовж століть розуміли, що повсякденні провини прощаються після щирого молитовного прохання про їхнє прощення і не потребують того, аби шоразу шукати сакраментальний спосіб для їх відпущен-

ня. Тому мають рацію ті сучасні пастирі, які наголошують, що таїнство Покаяння у форматі сакраментальної сповіді має знову стати подією особливою, винятковою, тоді як причащатися віряни покликані за кожною Божественною Літургією, у якій вони беруть участь.

Отже, простежимо свідчення літургійного передання Православної Церкви про прощення гріхів. Літургійна доба починається з вечірні. Одним із найдавніших елементів вечірнього богослужіння не тільки у візантійському обряді, а й у більшості літургійних обрядів є псалом 140 («Господи воззвах»), за яким у візантійській традиції йдуть псалми 141, 129 і 116 зі стихирами. Свт. Іоан Золотоустий називає Пс. 140 таким, який співають щодня. Цей псалом став основою вечірнього богослужіння й у кафедральних обрядах Константинополя та Єрусалима. Коментуючи Пс. 140, свт. Іоан Золотоустий зауважує, що «отці встановили читати щовечора цей псалом не дарма», і переконує, що давні отці «заповідавали читати його як певні спасительні ліки та засіб для очищення гріхів, щоб усе, чим би ми не були осквернилися впродовж дня, перебуваючи на майдані, чи дома, чи деінде, ми очистили при настанні вечора через цю духовну пісню. Вона є ліками, які винищують усе подібне» [Іоанн Златоуст, свт., 2003, с. 538]. Тож великий святий був переконаний, що церква промовляє щовечора псалом 140 не даремно – він є дієвим лікувальним засобом, який очищує від гріхів. Звісно, очищує не промовляння слів саме собою, а очищує Бог, до якого віряни з тих часів і до сьогодні звертаються кожний вечір словами цього піснеспіву.

Після нічного відпочинку перед початком робочого дня християни збиралися на ранкове богослужіння. Найдавнішими елементами ранкового богослужіння є Пс. 62 (у чині молитовного зібрання перед світанком) та Пс. 50 (у чині власне ранкової служби). У вже згадуваній бесіді свт. Іоан Золотоустий говорить і про Пс. 62: «Таким є і ранковий псалом – він запалює любов до Бога, підбадьорює душу та, сильно запаливши її на наповнивши усякою благістю й любов'ю, у такому настрої дозволяє починати справу [...] А де любов до Бога, звідти втікає всіляке зло; де пам'ять про Бога, там забуття гріхів і припинення зла» [Іоанн Златоуст, свт., 2003, с. 538].

Про Пс. 50 можна говорити багато. Варто зауважити, що, крім ранкового богослужіння, це єдиний з усіх псалмів, який міститься у поширеному з XVII ст. завдяки старанням свт. Петра Могили на теренах України та в церквах російської традиції

молитовному правилі в чині ранкових молитов. Цей псалом, надписаний іменем царя Давида, міститься у Псалтирі як покаюнна молитва Давида за вбивство благочестивого Урії Хетгита через приховування вчиненого перед тим Давидом перелюбу з дружиною Урії Вірсавією та заволодіння нею. До речі, дуже прикро, що в сучасній практиці під час служіння утрени Пс. 50 часто пропускається, незважаючи на приписи Типікону. Так сповнюється одна зі сформульованих А. Баумштарком закономірність літургійного розвитку: після надмірного збагачення літургійного чину відбувається його скорочення, причому, як правило, старі елементи літургійного чину поступаються місцем новим [Баумштарк, 2014, с. 44].

У біблійній традиції Пс. 50 засвідчує покаюння Давида після того, як до нього прийшов пророк Нафан та звернув його увагу на серйозність учиненого гріха. Оскільки Давид під час цієї зустрічі швидко усвідомив, як тяжко він згрішив, Нафан сказав йому, що Бог полегшує покарання: Давид залишиться жити. У єврейській традиції тема Пс. 50 пояснюється так: вчинок Давида дав можливість ворогам Бога знущатися з Нього. Єдиний спосіб очиститися від вини в такому випадку – перетерпіти страждання, щоб насмішники знали, що Бог не залишає гріхи без покарання [Тегилим – Псалми, 2019, с. 303].

Якщо християни, люди Нового Завіту, звертаються до Бога кожного дня від щирого серця словами цієї великої покаюнної молитви, то чи можуть вони мати сумніви щодо того, що Бог, який відкрився в Ісусі Христі як незбагненна Любов, який не тільки хоче спасіння кожному Своєму творінню, а й усе робить заради цього, залишить слова молитви безплідними? І біблійне, і літургійне богослів'я тут має сказати твердо: за умови щирого промовляння цих слів молитва словами Пс. 50 – це ліки, що очищують нас від провин.

Покаюнна тематика Пс. 50 повторюється і в сучасній 10-й ранковій молитві, які тепер промовляються священником тихо під час Шестипсалмія. Оригінальне місце цієї молитви в константинопольському Євхології – після Пс. 50 [Євхологій Барберини, 2011, с. 113], на що вказує і сама тема молитви, яка починається так: «Господи Боже наш, Ти дарував людям прощення через покаюння і як приклад визнання гріхів і сповідання їх показав нам покаюння пророка Давида. Сам, Владико, з великої милості Твоєї помилуй і нас, що у многі і тяжкі провини впали, і з безмежного милосердя Твого очисти беззаконня наші...» [Служебник, 2016, с. 67–68]. Наполегливе по-

вторення покайних прохань, узятих із Пс. 50, у молитві, яка читається кожного ранку, засвідчує віру Церкви в дієвість такого способу молитви.

Наприкінці утрени, після прохальної ектенії і перед відпустом, священник закликає вірян разом із священнослужителями схилити голови й читає головопреклонну молитву. На жаль, сьогодні ця молитва, як і переважна більшість священницьких молитов, промовляється тихо, так що віряни фактично позбавлені можливості почути її та приєднатися до моління. Хоча у молитві йде мова про всю громаду: «Господи Святий, [...] молимося Тобі: простягни невидиму руку Твою зі святої оселі Твоєї і благослови всіх нас; і, якщо згрішили чимось вільно чи невільно – прости як Бог Благий і Чоловіколюбний...» [Службник, 2016, с. 88]. Знову ж таки, чи є у християн підстави сумніватися в дієвості цієї літургійної молитви? Зауважимо, що ця молитва промовляється наприкінці утрени, яка має служитися вранці, а якщо цього ж дня звершується і Божественна Літургія, то ця молитва читається майже безпосередньо перед початком Літургії. Тобто перед самою Божественною Літургією церковна громада схиляється перед Господом Богом і благає про прощення гріхів.

І в самому чині Божественної Літургії також містяться прохання про прощення гріхів. В анафорі – центральній євхаристійній молитві – прощення гріхів розуміється як один з перших і головних плодів причащення. На цьому наголошують установчі слова Спасителя, які цитує предстоятель: «Прийміть, їжте, це є тіло Моє, що за вас ламається на відпущення гріхів... Пийте з неї всі, це є кров Моя Нового Завіту, що за вас і за многих проливається на відпущення гріхів» [Божественна літургія, 2018, с. 98]. За Божественною Літургією свт. Іоана Золотоустого одразу після освячення дарів та триразового «амінь» предстоятель євхаристійного зібрання в молитві перелічує плоди, які дарує вірянину причащення Святих Таїн: «Аби були Дари ці причасникам на очищення [тверезість] душі, на відпущення гріхів, на спілкування із Духом Твоїм Святим, на досягнення Царства Небесного, на дерзновіння перед Тобою, не на суд чи на осуд» [Божественна літургія, 2018, с. 103–104]. Ці ж самі плоди причащення, дещо перефразовано, перелічуються і в молитві перед «Отче наш»: «Сподоби нас причаститися небесних Твоїх і страшних Таїн... з чистою совістю, на відпущення гріхів, на прощення провин, для єдності з Духом Святим, на успадкування Царства Небесного, на дерзновіння перед Тобою, не на суд і не в осуд» [Божественна літургія, 2018, с. 112]. Першим серед плодів причащення в анафорі названо очищення

душі, але в церковнослов'янських та більшості українських Службників замість «очищення» стоїть «тверезість / тверезіння». Скоріше за все, це помилка давнього грецького переписувача. Ніде більше в богослужбових текстах та в аскетичній християнській літературі не зустрічається вираз «тверезіння душі». Аскетичний термін «тверезіння» поєднується з поняттям розуму, але не душі. Як зазначає Х. Матеос, «річ у тім, що в грецькій мові є два слова з однаковою вимовою: *nepsis*, що означає тверезіння, та *nipsis*, що значить омовіння» [Mateos, 1965]. Через тотожність вимови слово могли зрозуміти неправильно. Логічно, що першим із плодів Євхаристії названо очищення душі від усіх плям гріха [Дудченко А., прот., 2018, с. 143–144]. Таким чином, неодноразово в самій анафорі та потім ще раз у молитві після неї наголошується, що важливим безсумнівним наслідком прийняття вірянами Святих Дарів є відпущення їхніх гріхів та очищення душі.

Одним із важливих елементів, який з'явився у чині Літургії доволі рано, хоча й не від самого початку (маємо свідчення принаймні з другої половини IV ст.), є Молитва Господня. Згідно з обґрунтованою гіпотезою архим. Роберта Тафта, одним із головних мотивів запровадження молитви «Отче наш» у літургійний чин було прохання про прощення провин та свідoctво про взаємне прощення вірян: «Прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим» (Мф 6: 12) [Taft, 2000, р. 149]. Р. Тафт наводить свідчення отців давньої Церкви про те, що промовляти Молитву Господню, тобто звертатися до Бога дерзновенно, називаючи Його своїм Отцем, могли тільки охрещені християни. У цьому контексті в патристичній традиції засвідчено три аспекти, які поєднують Молитву Господню з передпричасними літургійними чинами: прощення гріхів, взаємне прощення й примирення та єдність, що має царювати в церковному спілкуванні охрещених у Христа [Taft, 2000, р. 147]. На противагу тому, що можна було б очікувати, продовжує Р. Тафт, у контексті Євхаристії отці Церкви, особливо свв. Іоан Золотоустий та Августин, наголошують на важливості передостаннього прохання про прощення гріхів, а не попереднього перед ним прохання про хліб наш насущний. Християни промовляють молитву Господню перед Причастям заради прощення того, що Августин називає «повсякденними гріхами» – пересічних провин і помилок, здійснених після Хрещення, так щоб могли неосудно підійти до Таїнства [Taft, 2000, р. 148].

Нарешті, вже безпосередньо перед самим причащенням у молитвах особистого благочестя, які інтерполюються в Літургію,

клірики й віряни просять Бога: «Помилуй мене й прости мені провини мої вільні й невольні чи то в слові, чи в ділі, свідомі й не-свідомі; і сподоби мене неосудно причаститися Пречистих Твоїх Таїн на відпущення гріхів і на життя вічне» [Служебник, 2016, с. 165]. Якщо перед тим щойно була сповідь і причасники отримали прощення гріхів – навіщо тоді так молитися? Ці молитви вибрані з «Послідування до Святого Причастя», яке з'являється у середньовічних монаших типіконах починаючи з XI ст. Варта уваги сучасна практика Афонських монастирів, свідчення про яку наводить свящ. М. Желтов: по суботах і на свята, коли причащається більшість монахів, «Послідування до Святого Причастя» включається до добового кола богослужінь та читається або після 6-го часу, тобто безпосередньо перед Літургією, або після однієї з кафизм на утрени. Наприкінці Послідування ігумен накладає на себе епітрахіль і читає молитву «Господи Ісусе Христе, Сину Бога живого...», яка у нас відома як друга молитва чину сповіді. М. Желтов зауважує, що у візантійських і давньоруських рукописах ця молитва не входила до чину сповіді, а читалася священником заради відпущення гріхів тих християн, які мали намір причаститися [Желтов М., свящ., 2013].

До літургійного передання Церкви належить також практика посту. Із ранньохристиянських часів відомо, що християни регулярно постили по середах і п'ятницях. Ця практика засвідчена вже у «Дідахе» [Дідахе, VIII, 1], де вона протиставляється «постам лицемірів» (іудеїв), які постили у другий та п'ятий день тижня, тобто по понеділках і четвергах. Ранні християнські пости по середах і п'ятницях вочевидь ґрунтуються на традиції благочестивих людей міжзавітного періоду постити два дні на тиждень, засвідченої також у Євангелії: «Пощу двічі на тиждень...» (Лк 18: 12). У Старому Завіті пророки неодноразово наголошували, що піст є не самоціллю, а засобом, за допомогою якого людина може змирити свою душу й розкаятися у гріхах, і це розкаяння має проявлятися у вчинках, тобто привести до виправлення життя. У єврейській традиції, посилення на яку знаходимо в Талмуді, є звичай встановлювати публічний піст у понеділок або четвер, а окремі благочестиві юдеї, особливо після руйнування Другого храму, постили щопонеділка та щочетверга. У Талмуді піст розглядають як акт розкаяння та вияв благання, яким можна отримати прощення від Бога. Піст порівнюється до приношення жертви за гріхи [Berakhot 17a]. До сьогодні в юдаїзмі серед людей, які прагнуть благочестя, поширена практика постити в перший понеділок, четвер і наступ-

ний понеділок після свят Песах і Суккот заради прощення гріхів, які, можливо, були здійснені під час веселого святкування. Рання Церква запозичила благочестиву традицію дворазового щотижневого посту для всіх християн, тобто для охрещених – тих, кому вже прощено тяжкі гріхи, якщо такі були раніше здійснені. Це свідчить про розуміння посту як вияву розкаяння й смирення перед Богом, у тому числі заради прощення повсякденних і, можливо, навіть не усвідомлених провин.

До всього викладеного вище потрібно додати важливе доповнення. Якщо не смертні гріхи не потребують sacramentalної сповіді, часто буває недостатнім лише розкаятися в них у своєму серці й попросити прощення у Бога. Значна частина повсякденних гріхів – це гріхи проти ближнього, і для прощення таких гріхів обов'язково потрібно розкаятися в них перед тим, щодо кого вони були скоєні. На цьому наголошує апостол Яків, коли закликає християн признаватися один одному у своїх провиних (Як 5: 16) на підставі слів Ісуса Христа: «Якщо ж со-грішить проти тебе брат твій, докори йому, і коли покається, прости йому» (Лк 17: 3). Блж. Феофілакт пояснює це так, що не тільки те прощається, що відпускають священники, але й те буває зв'язаним чи відпущеним, що християни, будучи ображені, зв'язують чи відпускають [Феофілакт, блж., 1993, с. 169]. Про це саме свідчить і авва Дорофей, коли пише: «Бог дав нам владу, якщо хочемо, прощати один одному провини, які трапляються між нами» [Дорофей, авва, 1991, с. 180]. Євангельський приклад навернення і розкаяння Закхея також свідчить про необхідність робити певні вчинки заради прощення гріхів, які скоєні стосовно людей, щоб ці люди простили грішника. Усвідомивши свій духовний стан, Закхей приймає рішення: «Господи, половину добра мого я віддам убогим і, якщо кого скривдив чим, поверну вчетверо» (Лк 19: 8). Таке рішення схвалює і Господь Ісус Христос: «Нині прийшло спасіння дому цьому...» (Лк 19: 9). Але у разі, коли несмертний гріх здійснюється не перед ближнім, а подумки, тільки перед Богом, то й благи про прощення такого гріха потрібно теж тільки Господа, наголошує св. В. Коржевський [Коржевский В., св. В., 2013].

Висновки. Літургійна традиція, яку простежуємо в історії Православної Церкви, та втілене у ній літургійне богослов'я засвідчують, що прощення повсякденних гріхів, скоєних після таїнства Хрещення, впродовж багатьох століть розуміли як таке, що може відбуватися та відбувається поза контекстом sacramentalної сповіді і не потребує розрешальної молитви. Поши-

рена в давній Церкві практика спокутування гріхів упродовж тривалого періоду проходження епітимії була призначена для возз'єднання з Церквою тих, хто скоїв тяжкий гріх. Більшість християн епітимій не потребувала, і заради прощення їхніх повсякденних гріхів літургійне передання зберігає покайні молитви в добовому колі богослужінь і традицію дворазового щотижневого посту. При цьому у Божественній Літургії прохання про прощення гріхів є головним мотивом проголошення Молитви Господньої між освяченням Дарів і причащенням. Цих свідчень достатньо для того, щоб заперечувати необхідність обов'язкової сповіді чи читання розрешальної молитви над вірянами перед кожним причащенням Святих Таїн. Це можна продовжувати робити виключно з пастирських міркувань заради заспокоєння сумління «немічних у вірі», яким, тим не менше, потрібно роз'яснювати автентичну біблійну, літургійну і богословську традицію Православної Церкви.

1. Біблія: книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. К.: Видання Київської Патріархії УПЦ КП, 2004.
2. Арранц М., SJ. Избранные сочинения по литургике. Т. 5. Введение в таинства в Византийской традиции. Москва: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2006.
3. Баумштарк А. Сравнительная литургика. / Пер. с фр. С. Голованова. Омск: Амфора, 2014.
4. Божественна літургія святого отця нашого Іоана Златоуста, архієпископа Константинопольського. Київ: Фонд пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира, 2018.
5. Воробьев В., прот. Покаяние, исповедь, духовное руководство. Москва: Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 1997. [Електронний ресурс: <https://azbyka.ru/pokayanie-ispoved-duxovnoe-rukovodstvo>. Переглянуто 18.05.2020].
6. Дорофей, авва, прп. Душеполезные поучения. Москва: «Актис», 1991.
7. Дудченко А., прот. Евхаристия: прошлое, настоящее, вечное. Киев: Quo Vadis, 2018.
8. Дудченко А., прот. Сповідь і Причастя: практичні поради. Київ: Quo Vadis, Дух і Літера, 2016.
9. Евхологий Барберини гр. 336 / Изд., предисл. и прим. Е. Велковской, С. Паренти. Пер. с итал. С. Голованова. Омск: Голованов, 2011.
10. Желтов М., свящ. Происхождение Последования ко Святому Причащению. Pravoslavie.ru, 16.09.2013 [Електронний ресурс: <http://www.pravoslavie.ru/64129.html>. Переглянуто 05.06.2020].
11. Інформація у зв'язку з поширенням коронавірусу. Спасо-Преображенський собор (офіційний сайт), 12.03.2020 [Електронний ресурс: <https://www.preobraz.kiev.ua/2020/03/informatsiia-u-zv-iazku-z-poshyrenniam-koronavirusu/>. Переглянуто 05.06.2020].
12. Иоанн Златоуст, свт. Беседы на псалмы. Москва: Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 2003.
13. Коржевский В., свящ. Прощение грехов: только на исповеди? «Киевская Русь», 20.09.2013 [Електронний ресурс: <http://www.kiev-orthodox.org/site/spiritual/4760/>. Переглянуто 05.06.2020].
14. Микола Кавасила, св. Пояснення Божественної Літургії. Львів: «Свічадо», 2013.

15. Пастир, книга Єрми / Пер. А. Головкова. «Наша парафія», 28.12.2013 [Електронний ресурс: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/apostolski-muzhi/knyha-ermy-pastyr/> Переглянуто 05.06.2020].
 16. Петр (Мещерінов), ігумен, Боженов О. Чашу життя вкусіте... Київ – Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня «Рута», «Єдина Церква», Відкритий Православний Університет Святої Софії-Премудрості, 2019.
 17. Практичні настанови у зв'язку з пандемією коронавірусної хвороби COVID-19 доповнені відповідно до рішень Священного Синоду від 24 березня 2020 року та 9 квітня 2020 року. Православна Церква України (офіційний сайт), 17.03.2020 [Електронний ресурс: <https://www.pomisna.info/uk/document-post/praktychni-nastanovu-dlya-ypyskopatu-duhovenstva-i-virnyh-u-zv-yazku-z-ogoloshenoju-pandemiyeyu-osoblyvo-nebezpechnoyi-koronavirusnoyi-hvoroby-covid-19/> Переглянуто 05.06.2020].
 18. Романова О. О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // Український історичний журнал. 2008. № 4. С. 122–148.
 19. Святого Полікарпа Смирнського послання до филип'ян; Дідахе або Вчення дванадцяти апостолів / Пер. і вступні статті прот. О. Кожушного. Київ: Центр ДЗК, 2014.
 20. Службеник. Ч. 1. Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2016.
 21. Тегидим – Псалми. Коментарий рава Шимшона Рафаеля Гирша. В 2-х тт. Т. 1. Київ: Дух і Літера, 2019.
 22. Феофілакт, блж. Благовестник, или толкование блаженного Феофилакта, архиепископа Болгарского, на Святое Евангелие: в 2-х ч. Ч. 1: Евангелие от Матфея. Ч. 2: Евангелие от Марка. Москва: Скит, 1993.
 23. Шмеман А., прот. Святеє – святим! Київ–Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня «Рута», «Єдина Церква», Відкритий Православний Університет Святої Софії-Премудрості, 2019.
 24. Berakhot 17a / The William Davidson Talmud. The Sefaria Library [Електронний ресурс: <https://www.sefaria.org/Berakhot.17a.5?lang=en&with=all&lang2=en> Переглянуто 05.06.2020].
 25. Mateos, Juan, S.J. The Evolution of the Byzantine Liturgy. // John XXIII Lectures. Vol. I. 1965. Fordham University, New York [<http://kiev-orthodox.org/site/english/639/> Visited 25.06.2020].
 26. Taft, Robert F., S.J. A History of the Liturgy of St. John Chrysostom. Vol. V. The Precommunion Rites. Roma: Pontificio Instituto Orientale, 2000.
-
27. Bible: the Books of the Holy Scripture of Old and New Testament [in Ukrainian]. Kyiv: Kyivska Patriarchia of UOC-KP, 2004.
 28. Arranz M., SJ. The Selected Works on Liturgics. Vol. 5. Introduction into the Sacraments in Byzantine Tradition [in Russian]. Moscow: St Thomas Institute of Philosophy, Theology and History, 2006.
 29. Baumstark A. Comparative Liturgy [in Russian]. / Transl. by S. Golovanov. Omsk: Amphora, 2014.
 30. The Divine Liturgy of our father among the saints John Chrysostom, Archbishop of Constantinople [in Ukrainian]. Kyiv: The Memorial Fund for His Beatitude Metropolitan Volodymyr, 2018.
 31. Vorobieb V., archpriest. Penance, Confession, Spiritual Guidance [in Russian]. Moscow: St Tikhon Orthodox Theological Institute, 1997 [<https://azbyka.ru/pokayanie-ispoved-duxovnoe-rukovodstvo>. Visited 18.05.2020].
 32. Dorotheus, abba. Directions on Spiritual Training [in Russian]. Moscow: Aktis, 1991.
 33. Dudchenko A., archpriest. Eucharist: its past, present, eternal [in Russian]. Kyiv: Quo Vadis, 2018.

34. Dudchenko A., archpriest. Confession and Communion: practical advices [in Ukrainian]. Kyiv: Quo Vadis, Dukh i Litera, 2016.
35. Euchology Barberini gr. 336 [in Russian] / Transl. by S. Golovanov. Omsk: Golovanov, 2011.
36. Zheltov M, priest. Origin of the Office of Holy Communion [in Russian]. Pravoslavie.ru, 16.09.2013 [<http://www.pravoslavie.ru/64129.html>. Visited 05.06.2020].
37. Information due to the spread of the coronavirus [in Ukrainian]. The Cathedral of the Transfiguration of the Savior (the official web site), 12.03.2020 [<https://www.preobraz.kiev.ua/2020/03/informatsiia-u-zv-iazku-z-poshyrenniam-koronavirusu/> Visited 05.06.2020].
38. John Chrysostom, St. Sermons on Psalms [in Russian]. Moscow: St Tikhon Orthodox Theological Institute, 2003.
39. Korzhevskiy V., priest. Remission of Sins: on a Confession only? [in Russian] Kiev-orthodox.org, 20.09.2013 [<http://www.kiev-orthodox.org/site/spiritual/4760/> Visited 05.06.2020].
40. Nicholas Kabasilas, St. Commentary on the Divine Liturgy [in Ukrainian]. Lviv: Svichado, 2013.
41. The Shepherd of Hermas [in Ukrainian]. / Transl. by A. Golovkov. Parafia.org.ua, 28.12.2013 [<https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatootsivski-tvory/apostolskimuzhi/knyha-ermiy-pastyr/> Visited 05.06.2020].
42. Petr (Meshcherinov), hegumen; Bozhenov A. Drink the Chalice of Life... [in Ukrainian]. Kyiv – Kamyanets-Podilskyy: Ruta typography, 'The One Church', St Sophia-Wisdom Open Orthodox University, 2019.
43. Practical instructions due to the pandemic of the coronavirus decease Covid-19, with the additions according to the decisions of the Holy Synod from March 24, 2020, and April 9, 2020 [in Ukrainian]. Orthodox Church of Ukraine (the official web site), 17.03.2020 [<https://www.pomisna.info/uk/document-post/praktychni-nastanovy-dlya-yepyskopatu-duhovenstva-i-virnyh-u-zv-yazku-z-ogoloshenoyu-pandemiyeyu-osoblyvo-nebezpechnoyi-koronavirusnoyi-hvoroby-covid-19/> Visited 05.06.2020].
44. Romanova O. O. Confessional Books of Kyivan Metropolis of XVIII c. as a means of a church control of the parishioners' morality [in Ukrainian]. // Ukrainian Historical Magazine. 2008. No. 4. P. 122–148.
45. Epistle to Philippians by St Polycarp of Smyrna; Didache, or The Teaching of the Twelve Apostles [in Ukrainian]. / Transl. by archpriest O. Kozhushnyy. Kyiv: DZK center, 2014.
46. Sluzhebnyk [in Ukrainian]. Part 1. Kyiv: Publishing department of the Ukrainian Orthodox Church – Kyivan Patriarchate, 2016.
47. Tehilim – Psalms. Commentary by rabbi Shimshon Raphael Hirsh. In 2 vol. [in Russian]. Vol. 1. Kyiv: Dukh i Litera, 2019.
48. Theophylact, St. Commentary on the Holy Gospel, in 2 parts. Pt. 1: Gospel according to Mathew. Pt. 2: Gospel according to Mark [in Russian]. Moscow: Skit, 1993.
49. Schmemmann A., archpriest. Holy things – to the holies! [in Ukrainian]. Kyiv–Kamyanets-Podilskyy: Ruta typography, 'The One Church', St Sophia-Wisdom Open Orthodox University, 2019.
50. Berakhot 17a / The William Davidson Talmud. The Sefaria Library [<https://www.sefaria.org/Berakhot.17a.5?lang=en&with=all&lang2=en> Visited 05.06.2020].
51. Mateos, Juan, S.J. The Evolution of the Byzantine Liturgy. // John XXIII Lectures. Vol. I. 1965. Fordham University, New York. [<http://kiev-orthodox.org/site/english/639/> Visited 25.06.2020].
52. Taft, Robert F., S.J. A History of the Liturgy of St. John Chrysostom. Vol. V. The Precommunion Rites. Roma: Pontificio Instituto Orientale, 2000.